

TARİHSEL BİLGİNİN ÖZGÜLLÜKLERİ: Zaman ve Patikaya Bağımlılık

(Praksis, 2007, no. 17: 159-173)

E. P. Thompson, Perry Anderson'la girdiği o ünlü tartışmasında yapısalcılar tarafından, başka birçok şeyin yanında, tarihsel bilgiye ayrı bir epistemoloji izafe ettiği için de suçlanmıştı.¹ Eleştircilerine göre, Thompson gerçekliğin teori üzerindeki üstünlüğünü olgulara referansla açıklamaktadır; ve bunu yaptığı oranda da “kavramsal dünyanın kendi gerçekliğini” reddetmekteydi.² Bütün cazibesine rağmen bu eleştiriye onaylamamak gerekiyor. Tarihsel bilgiyi, diğer bilgi türlerinden ayıran, onu özgül kılan önemli unsurlar olabileceğine dair –hiç olmazsa- bir şüpheyi korumalıyız. Okuyacağınız yazı böylesi bir şüpheyi besleyebilmek amacıyla kaleme alındı.

Michael Stanford'ın da söylediği gibi dünya çeşitli biçimlerde *bilinebilir* (1994: 112). Örneğin matematiksel olarak bilinebilir, fiziksel olarak bilinebilir, felsefi olarak bilinebilir, mantıksal olarak bilinebilir. Daha başka biçimlerin yanında, bir de tarihsel olarak bilinebilir. Bu son bilgi türünü diğerlerinden ayıran unsurun adı zaman... Tarihsel bilgi, fizik, kimya, matematik v.s.'den farklı olarak ilgilendiği konu bazında tanımlanamaz. Söylemeye gerek yok, tarihçi, adı geçen bu disiplinlerin de tarihini inceleyebilir. Kısacası, jartiyerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişinden, dünya kapitalist sisteminin oluşumuna kadar güneşin altındaki hemen her şey tarihin konusu kılınabilir. Yeter ki, incelenen konu belirli bir zaman boyutunun içine yerleştirilsin. Bu doğruysa, tarihçilik ve zaman ilişkisi üzerine biraz düşünmek gerekiyor.³

Stanford, zamana ilişkin kabaca iki değişik felsefi düşüncenin varlığına işaret eder. Newton'a ait olan birinci düşünceye göre, zaman çelik bir kutudur. İçinde herhangi bir şeyin olup olmadığından bağımsız olarak *vardır*. Gerçektir. Salı günü hiçbir şey olmasa bile Pazartesi ve Çarşamba günleri birbirine çakışmaz. İki günün arasında sadece içi boş bir zaman parçası kalmış olacaktır, o kadar. Oysa St. Augustinus'da görülebilecek olan ikinci düşünceye göre zamanın kendine ait bir gerçekliği yoktur. Stanford'ın sözleriyle söylersek, “zaman olayları *içermez*, olayların bizatihi *kendisidir* zaman” (1994: 182-183). Bu düşünceye göre, gerçek olan zaman değil, olaylardır.

İki düşünce arasında tercih yapmak durumunda değiliz. Sıkıcı bir ortamda “zamanın bir türlü geçmediğini” de biliriz, biz ne hissedersen hissedelim günlerin ve saatlerin arka arkaya dizildiğini de... Öyleyse, zamanın özel/özel bir boyutu olduğu

¹ 1959'da New Left Review'un kurulmasıyla başlayan süreç Thompson için tam bir hayal kırıklığı olmuştu. Perry Anderson'ın da aralarında bulunduğu derginin genç Marksistleri, başta Althusser olmak üzere Kıta Avrupa'sının daha yapısalcı marksizminden etkilenmişlerdi. Thompson yapısalcı marksizmle girdiği polemikleri daha sonra 1978 yılında *The Poverty of Theory* kitabında topladı.

² Bu minvalde bir eleştiri için bkz. McLennan 1982.

³ Bu makalede zaman sorununu sınırlı bir boyutta, sadece tarihçilik pratiğine değdiği oranda, ele alıyorum. Yoksa, zamana ilişkin felsefi ve sosyolojik literatür oldukça geniştir elbette. Konuya ilişkin bazı kaynakları daha derin bir okuma yapmak isteyen okurlar için buraya aktarıyorum: Gurvitch (1964), Gould (2000), Hassard (1990), Özgen (2003), Boyarin (1994). Bu hatırlatmayı yapan ve kaynakları öneren, makalemin anonim hakemine teşekkür ediyorum.

kadar, kamusal/nesnel bir boyutu da var demektir. Biraz sonra eğilme fırsatı bulacağımız ikinci boyutu şimdilik bir kenara bırakarak, tarihçilik açısından çok özel bir önemi olan birinci boyuta dair birkaç noktayı vurgulamak gerekiyor.

Önce malumu ilam: İnsanlar zamanı birbirlerinden değişik biçimde deneyimlerler. Bütün üretimini (ve dolayısıyla hayatının büyük bölümünü) dünyanın güneş etrafındaki hareketine göre ayarlayan bir köylü ile son derece katı bir şekilde belirlenmiş bir saat disiplini içinde fabrika kapısında olmak durumunda olan bir işçinin zaman algıları arasında nasıl bir benzerlik olabilir? Ya da hafta içi hayatını düzenlerken 8.40, 9.40, 10.40 gibi dışarıdan bakıldığında anlamsız görünen zaman dilimlerini gözetmek durumunda olan bir üniversite öğrencisini düşünelim. Bu kadar farklı zaman algısının, daha doğrusu farklı zaman disiplinlerinin varlığı, o disiplinlerce biçimlendirilen (ya da biçimlendirilmeye çalışılan) kişilerde/sınıflarda farklı dünya algıları doğurmayacak mıdır?

Aslında zamanın nasıl bir görelilik içinde aktığının, daha doğrusu, farklı zamansallık düzlemlerinin varlığının bilincine dikkatimizi ilk çeken büyük Braudel'di. Fernand Braudel, daha önce hiçbir tarihçinin yapamadığı bir biçimde zamanın en azından üç farklı hızda ve düzeyde ilerlediğini yıllar önce okuruna göstermişti: i) Olayların hızlı akan "bireysel zamanı", ii) yapıların nesiller boyunca çok daha yavaş akan "toplumsal zamanı" ve iii) çevrenin neredeyse hiç akmayan gibi algılanan "coğrafi zamanı" (Burke 2002).

Tilly de zamanın çoğulluğunu vurgularken, genellikle ıskaladığımız bir gerçeği bize hatırlatır: Aslında birçok bireysel, toplumsal, siyasal süreçler zamanın ve/veya zaman algısının bir *türevidirler*. Örneğin, bir genel seçimde kaybeden partinin bir sonrakinde kazanma fırsatını bulacağından emin olmadığı bir ortamda demokrasi çökecektir. Benzer şekilde dostluk, ebeveynlik, eğitim, tarım v.s. gibi süreçlerin hepsi belirli zaman algılarına dayanır (Tilly 2002: 173).

Astronomik zaman, çeşitli zaman biçimlerinden sadece bir tanesidir. Bunun dışında dinsel zamanlar var (kilise ve cami zamanları gibi), aile zamanları var, iş zamanları var, tatil zamanları var, ulaşım zamanları var, tarım zamanları var, eğitim zamanları var, ticaretin zamanları var v.s. İnsanlar bu değişik zamanlar arasında gidip geliyorlar ve bizatihi bu değişik zamanların aynı anda varolmaları ve bireyler üzerinde "hak iddia etmeleri" başlıbaşına bir mücadele alanı oluşturuyor. Zira bu zamanlardan bazıları insan denetimine açıkken bazıları kapalıdır. Örneğin, işçilerin mümkün olduğu kadar fabrika zamanından "çalmaya" çalışmaları (geç gelmeleri, iki vida fazla sıkmak yerine türkü söylemeleri ya da küfretmeleri) tarih boyunca gösterdikleri direniş biçimlerinin başında gelir.⁴ Tilly'nin sonuç olarak vurguladığı gibi, kolektif eylemler/direnişler tarihi, zamanın kontrolü üzerinden yazılan bir hikaye olarak da okunabilir (2002: 173-177).

Çoğu zaman sorunsuz ve mutlak olarak düşünüle gelen kronolojik zaman da tarihçi açısından oldukça görelidir. Elbette kronoloji (neyin önce, neyin sonra olduğu) bizler için önemli. Fakat yukarıda sözü edilen zamanın farklı gruplar tarafından farklı algılanması probleminin yanında, kronolojiye ilişkin başka problemler de var. Michael Stanford'ın (1994: 191) verdiği bir örneğe bakalım: 1600 yılında İspanya İmparatorluğu'nun maliye nazırını düşünün diyor Stanford. Bakan, elbette o dönemde

⁴ Türkiye'de köylülerin hasat zamanlarında çocuklarını okula göndermeye direnmeleri ve sonuçta Bakanlığın geri adım atmak zorunda kalması bu mücadelenin çok yakın bir zamanda yaşadığımız bir örneği idi.

devletinin sınırları içinde olan Peru'daki gümüş madenlerinin gelirlerini bütçesine koyacaktır. Oysa bütçenin hazırlandığı dönemde o gümüş madenlerinin hepsi çökmüş ve İspanya yöneticileri bu bilgiden tümüyle mahrum kalmış olabilirlerdi. Zira, 1600 yılının iletişim koşullarında bu haberin Madrid'e ulaşması haftalar sürecektir. Dolayısıyla, kronolojide önce olmuş bir olay (madenlerin çöküşü) tarihsel öznenin davranışını (o madenlerin gelirlerinin bütçeye eklenmesini) bize açıklamaz. Tam tersine, zaman algısına ilişkin bir uyanıklığın peydahlanmaması halinde salt kronolojiyle yetinen bir bakış o davranışı tümüyle irrasyonel de kılabilir.

Sonuncu ve bence en ilginç unsur ise şu: Olaylar biz tarihçiler için *geçmiştir*. Oysa o olayların içindeki özneler *şimdiki zamanlarını* yaşıyorlardı (Stanford 1994). Bir an için eylediklerimizi *niye öyle* eylediğimizi düşünsek işin çetrefilliğini daha iyi anlayacağız. Eylediklerimizin şüphesiz ki bir bölümü daha önce olanlarla ilgili. Bir şekilde onlara bir yanıt olarak eyliyoruz. Sevgilimizin bir bakışına karşılık veriyoruz, bize vurana sırtımızı dönüyoruz ya da aynı şekilde karşılık veriyoruz v.s. Buraya kadar tarihçi için problem kolay olmasa da hala baş edilebilir sınırlar içinde duruyor. Daha önce olanları ortaya çıkartabildiği oranda söz konusu öznenin *neden* öyle davrandığını da açıklayabilecektir tarihçi.

Ne var ki, eylediklerimizin sadece *bir bölümü* geçmişte olanlarla ilgili. Başka bir bölümünün - korkarım ki çoğunluğunun - geçmişte olanlarla bir ilgisi yok. Bu bölümlerde tümüyle *geleceğe*, henüz olmamış olana referansla eyliyoruz. Kaos teorisinin önde gelen isimlerinden Ilya Prigogine şöyle diyor: “Geleceğin bugün yaptıklarımıza bağlı olduğuna değil, bugün yaptığımızın gelecek tahayyülümüze bağlı olduğuna inanıyorum.” (aktaran Lee 2002).

Aslında ne demek istediğimi, mümkün olduğunca takip etmeye çalıştığım bir yazı(n) insanının, Enis Batur'un, söylediklerinden daha iyi ifade edebilmem mümkün değil.⁵ Batur, *Mürekkap Zaman* adlı kitabına “altıbinotuziki gün kaldı” diye başlar. “9 Temmuz 2002 günü Linear teleskopu, iki kilometre çapında bir göktaşının 1 Şubat 2019 günü çarpabileceği yeryüzüne doğru, saatte yüzbin kilometre yutarak yaklaştığını” saptamıştır. Taşın dünyaya çarpması son derece küçük bir olasılık – yetmiş binde bir. Üstelik pek yakında bu olasılığın da sıfırlanacağı görüşündeymiş gökbilimciler.

Tarihçilik bağlamında bizi ilgilendiren sorunsal, bu bilginin olgu-karşıtını (*counter-factual*) düşününce ortaya çıkacak. Ya göktaşı 1 Şubat 2019'da dünyamıza kesinlikle çarpacak olsaydı? Başka bir deyişle, ya 12 yıl sonra hepimiz yok olacak olsaydık? Enis Batur'dan devam ediyorum: “Kişinin ölüm tarihini önceden bilmesi herşeyi tepeden turnağa değiştirmeye yeterdi. Hayatımızın çehresini *böyle* biçimlendirenin bir bilinmeyen olduğunu unutuyoruz genellikle. Yedi yıl, yirmibir yıl, otuz yıl sonra öleceğimize ilişkin kesin bir bilgi olsaydı elimizde, bütün yaşama düzenimiz kökünden değişecekti. Bilinmediği için daha seyrek akla getiriliyor ölüm fikri. 1 Şubat 2019 günü öleceğimizi şu an öğrensek, yaşamımızdaki sıralamaları hemen yerinden oynatmaya koyulur, riziko eşiklerimizi zorlamaya başlar, tutsağı olduğumuz nice zincirden soyunmaya çabalar, dayanılmaz ağrılar içinde kıvranırdık. Biyolojik ölüm tarihlerine dek beklemeye katlanamayanların sayısı artardı. Kimileri için, her vakit, bir an önce ölmek en doğru çözüm yolu olmuştur” (2004: 19). Yaşasın Edebiyat!

⁵ Enis Batur'un yazınsal üretiminden boyutlarından haberdar olanlar “mümkün olduğunca”ya hak verecektir.

Korkularımız, arzularımız, nefretlerimiz, zaaflarımız, hedeflerimiz var. Olacağını düşündüğümüz ve korktuğumuz (ya da tersine heveslendiğimiz) bir olaya ilişkin önceden pozisyon aldığımız anların sıklığını hatırlamak yetecektir. Korktuğumuz şey gerçekleşse, tarihçi için problem yine belirli sınırlar içinde kalacak. Zira, aldığımız pozisyonun rasyonalitesi ortaya çıkacak. Peki ya korktuğumuz şey gerçekleşmezse? Esas problem burada başlıyor. 200 yıl önce yaşamış birinin gerçeğe dönüşmemiş bir korku nedeniyle eylediklerini nasıl açıklayacağız?

“Bugüncü” Bakış

Buraya kadar söylenenler doğruysa, zamanın bizatihi kendisini ve onun değişik özneler tarafından farklı algılanış biçimlerini ciddiye almak zorundayız. Daha önce söylendiği gibi tarihi, sadece fizik bilimlerden değil, sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden de ayıran en önemli unsurdur zaman. Tarihsel sosyolojinin öncü isimlerinden Charles Tilly, kendi hocası Stein Rokkan’ı eleştirdiği bir makalesinde (Tilly 2002) sosyal bilimlerin ve tarihin zamana bakışlarındaki farklılıkların altını çizer.⁶ Bütün dehasına rağmen, Rokkan için zaman ve mekan kendi başlarına çok az şey ifade ederler. Bunlar, sadece bazı başka dışsal değişkenlerle (örneğin sınıf, din, ulusal kültür, etnisite v.s.) ilişkilendiği ölçüde anlamlıdır. Sosyal bilimcilerin tipik bakışıdır bu. Onlar için zaman daha derinde yer alan gerçek yapıları örten ince bir örtüdür. Sosyal bilimcinin görevi örtüyü kaldırıp bu yapıları ortaya çıkarmaktır. Tilly, Geertz’in başka bir bağlam için ürettiği ayrımı⁷, tartıştığımız konuya uyarlayarak bu zaman anlayışına “ince zaman tarifi” diyor.

Tarihçi böyle düşün(e)mez. Üstelik en başından beri böyledir bu. Günümüz tarihçiliğinin, sosyal bilimler (ve özellikle Marksizm) sayesinde⁸ geçmişle kıyaslanamayacak bir gelişkinliğe ulaştığını biliyoruz. Fakat en ortodoks tarihçiden Marksistene kadar, tarihçi için zaman ve mekan başlı başına önemlidir. Sosyal bilimlerin diğer alanlarının bu “mesleki deformasyona” kulak vermelerinin kendileri için hayırlı olacağını düşünüyorum.

Tilly’nin deyimleriyle söylersek, sosyal bilimcilerin yukarıda bahsedilen “ince zaman tarifine” karşılık tarihçilerin zaman tarifleri “yoğun”dur. Onlar için zamanın bizatihi kendisi bir nedenselliklerdir. *Ardışıklık, deneyim, olumsuzluk, zamansal yakınlık-uzaklık*, bunların hepsi epistemolojik önemi haizdir (2002: 171).

Aslında tarihsel perspektifin, siyaset bilimi ve sosyoloji literatüründe - örtük ya da açık - sıklıkla karşımıza çıkan “bugüncü” (*presentist*) ve işlevselci perspektiflerden esas üstünlüğü buradadır. Kendini kısa bir dönemin içine hapsetmiş, sözde nedensellikleri bu kısa dönemin içinden devşirmeye çalışanların ıskaladığı şudur ki, bazı olgular çok uzun

⁶ Tilly, makalesine bir övgüyle başlar. Övgünün niteliği, olması gereken bir akademik kültür ile Türkiye’de içinde yer aldığımız arasındaki makası göstermesi açısından bana hep manidar görünmüştür. O nedenle bir dipnotta da olsa aktarmak istedim: Tilly, Rokkan’ın “bir virtüöz, karmaşık bir düşünür” olduğunu ve “sürekli yeni perspektifleri kendi çalışmalarına eklemle(diğini)” belirtir. Hemen takip eden cümle vurucudur: “Daha sonraki çalışmalarında onları yararsız göyerek ıskartaya çıkartmak üzere...” (2002: 171).

⁷ Bilindiği üzere antropolog Clifford Geertz, insan davranışlarının sadece “ince” tasvirlerle anlaşılacağını, o davranışların ancak bağlamlarına oturtularak tasvir edilmeleri halinde anlamlandırılacağını söyler. Bu ikinci tür tasvir ise “yoğun tasvir”dir.

⁸ Marksizmin tarihçiliğe neler kattığının birinci elden tanıklığı için bkz. Hobsbawm 1999.

dönemde olgunlaşırlar. Bugüne ilişkin bir fenomenin esas nedeni pekala 18. yüzyıldaki kritik bir moment olabilir. Kısa dönemde görülemeyen nedensellikler, ancak “görüş alanını” genişlettiğinizde kendilerini belli ederler.

Rueschemeyer, Stephens ve Stephens (1993)⁹, *teori ya da model kullanıp kullanmadıklarından bağımsız olarak*, kısa dönemler üzerine yoğunlaşan çalışmaların çok temel bir zaafından söz ederler: Bu çalışmalar, toplumsal değişimi incelerken ilgilendikleri sürecin/olayın/durumun yapısal boyutlarını sabit olarak alırlar. Gözlem altına aldıkları dönemler kısa olduklarından söz konusu yapılar o süre içinde gerçekten de hiçbir değişiklik göstermeden sabit duruyor olabilirler. Bu durumda, ortaya çıkan analiz ister istemez süreç-merkezli olup iradi unsurları öne çıkartırken o iradelerden bazılarının önüne set çeken, bazılarının ise önünü açan belirli yapıların aslında ne kadar açıklayıcı roller oynadıklarının farkına bile varamayacaktır.

C. Wright Mills, Amerikan sosyolojisinin “bugün”e odaklı tarihsizliğini eleştirirken tam da bu noktaya vurgu yapıyordu. “Tarihsel soruları doğru sorabilmek için bile tarihin bize sağlayacağı çeşitliliğe ihtiyacımız var... Tarih-dışı çalışmalar genellikle statik ve çok kısa dönemli, sınırlı çalışmalardır. Bu da gayet normaldir; zira büyük yapıların farkına ancak onlar değişirken varırız, öte yandan değişikliklerin ise ancak görüşümüzü anlamlı bir tarihsel süreyi kapsayacak kadar genişlettiğimizde farkına varırız” (aktaran Ross vd. 1998: 6).¹⁰

“Bugüncü” bakışın zaafı özellikle demokratikleşme çalışmalarında açıkça ortadadır. Kendilerini bizatihi demokratik açılımların gerçekleştiği dönemlerle sınırlayan çalışmalar, o dönemlerle hiç ilgisiz gibi görünen uzak geçmiş ihmal ettiklerinden gerçek nedensellikleri de ıskalarlar. Bu çalışmalardaki temel vurgu, tam demokratikleşmenin eşliğindeki, genellikle tekil öznelerin – ve dahası elitlerin- çeşitli düzeylerdeki motivasyonuna yapılır. Demokratik açılımların gerçekleşmesi için öznelerin muhtemelen evrensel olarak sahip olması gerektiği düşünülen hareket tarzları ve temel yönelimleri öne çıkartılır ve mercekler açılım dönemlerinin hemen öncesine tutularak tekil özneler üzerinden “açıklama” yapılır (Tilly 2001: 23).

Patıkaya Bağımlılık

Son dönemlerde özellikle tarihsel sosyoloji literatüründe birbiri ardına yapılan karşılaştırmalı tarihsel çalışmaların üzerinde durdukları “patıkaya bağımlılık” (*path dependency*) vurgusu, esas olarak tam da yukarıda eleştirilen “bugüncü” bakışlara karşı tarihsel süreçlerin oynadıkları *kurucu* rolleri, ampirizme kaymadan *teorileştirmeye* yöneliktir.¹¹

⁹ Hararetle tavsiye edilesi bu kitabı yıllar önce tanıtmaya çalışmışım bkz. Ergut 1994.

¹⁰ Yapıların da son tahlilde *yapıldıklarını* (yani tarihselliklerini) görmezden gelen ve “sınıf”ı sanki jeolojik katmanlar gibi statik bir biçimde algılayan sosyologlara yönelik E. P. Thompson’ın o ünlü önsözündeki eleştiriyi anmanın tam yeridir (Thompson 2004).

¹¹ Bu vurgunun elbette dayandığı bir gelenek var. Bugüncü perspektifin tam karşısında ve patikanın ne kadar belirleyici olduğunu kanıtlayan tarihsel sosyolojinin başyapıtı hiç kuşkusuz 1966 tarihli Barrington Moore’un kitabıdır. Bilindiği gibi Moore, 20. yüzyılın üç değişik siyasal rejimini (faşizm, komünizm, demokrasi) doğuran koşulları ve yapısal bağlamları araştırır. Kitabın temel açıklayıcı bağlamları ve özneleri ise çok daha önceki dönemlerin içinden çıkartılmıştır. Örneğin işçi sınıfı ve burjuvazi çağının bu üç rejiminin temel özneleri arasında işçiler yoktur. Zira, Moore için bu rejimlerin patikaları yüzyıllar öncesinden belirlendiğinde ortada işçi sınıfı yoktu. Aslında kitabın alt başlığı her şeyi açıklar: “Çağdaş

Belirli kritik dönemlerde içine girdiğimiz patikaların etkileri oldukça belirleyicidir. “Patikaya bağımlılığı” şöyle tanımlıyor Tilly: “Bir olayın belirli bir momentte ve zamanda olması, sonucu etkiler. *Nasıl* olduğunu ortaya çıkarmak için, *ne zaman* olduğunu bilmemiz gerekir.” (2002: 172). Belirli zamanlarda yapılan seçimler sonraki dönemlerde olacak olanları belirler. Söylemeye gerek yok: Olamayacak olanları da belirler. O anlarda yapılan seçimler bazı patikaları açtığı gibi, pekala o dönemlerde olası olan ve “girilseydi” varlığını koruyabilecek olan başka patikaları da bir daha açılmamacasına kapar.

Kısacası, “patikaya bağımlılık”, geçmiş olayların günümüzdeki olaylar üzerindeki toplam etkisidir. Bu haliyle oldukça basit görünebilir. Oysa bu kabulün yol açacağı sonuçlar oldukça radikaldir. Öncelikle, eğer bu doğruysa içinde bulunduğumuz durum, herhangi bir şekilde önceden-belirlenmiş (*pre-determined*) bir gelişme çizgisinin “gerekli” ve “doğal” bir aşaması olmaktan çok, “uzun, yavaş, tarihsel olarak özgün süreçlerin” bir sonucudur. Bu da toplumsal değişimin önüne geçilemez bir doğrultusu olduğu fikrinin reddini gerektirir. Bir yapının olduğu zaman ve mekan, onu görünürdeki diğer benzer yapılardan ayıracaktır (Sztompka 1993: 209).

Pierson ve Skocpol’un söyledikleri gibi patikaya bağımlılık, özellikle siyasal yaşamda kendi kendini idame ettiren süreçlerin varlıklarına dikkatimizi yöneltir. Kritik (ya da kurucu) momentlerde bir kez oluştuktan sonra, siyasal mobilizasyon örüntüleri, kurumların iç yapıları, hatta yurttaşların siyasal alandaki iktidar ve muhalefet algıları bile bu tarz kendi kendini idame ettiren süreçler haline gelecektir. Siyasal süreçlerin birçok alanında görülen “yapışkanlık” da buna bağlıdır. Patikanın belirleyiciliğine ilişkin söylenenler toplumsal ilişkilerdeki iktidar analizlerinde de ufuk açıcı olabilir. Başlangıçta çok da göze batmayan eşitsizlikler, süreç içinde katlanarak büyüyebilir ve örgütlerde, kurumlarda ve siyasetin hakim biçimlerinde ve algılarında içselleştirilmiş hale gelebilir (Pierson ve Skocpol 2002).¹²

“Patika bağımlılığına” dair çeşitli örnekler vermek mümkün. Bazıları yeteri kadar aşikar olabilir. Örneğin emperyalizmin etkileri... Üçüncü Dünya devletlerinin gelişme kapasitelerini niye artıramadığını biliyoruz. Migdal’ın deyimiyle “tam da bu halkların, yeni hayatta kalma stratejileri araştırmaya başladıkları tarihsel fırsat penceresinin açıldığı bir dönemde, sömürge idaresi toplumsal denetimi parçalayan bir çatışma ortamını buralara zerketti” (1988: 141). Bu devletlerin sömürgeci dönem sonrasındaki başarısızlığının en önemli nedeninin emperyalizmle birlikte açılan parçalanmış bir kurumsal ve toplumsal yapının patikasında ilerlemek zorunda olmalarından kaynaklandığını sanırım tartışmaya gerek yok.

Ya da Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ndeki katı parti hiyerarşisini alalım. Bu uygulama, her şeyden önce bizzat Batı’nın, devrimin hemen sonrasında izlediği politika nedeniyle kurumsallaşmıştı. Önce Batı’nın karşı devrimcileri desteklediği bir iç savaş ve

Dünyanın Yarattılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü”. Moore’un patikaya olan vurgusu başlı başına önemli olmakla birlikte, demokratikleşme süreçlerinde işçi sınıfının önemini yadsıyan bu bakışın *içeriden* bir eleştirisi için bkz. Rueschemeyer vd. (1992).

¹² Hatta şunu da söylemek mümkün: Üst üste biriken deneyimler yığını, uzun bir süre geçtikten sonra karşımıza “kültür” olarak da çıkar. Bu nedenle, maddi bir zeminden yoksun, havada asılı duran ve her şeyi belirleyen bir “kültür” kavramına dayanan “kültürelci” perspektiflerin *bu açıdan da* sorgulanması gerekiyor.

hemen arkasından aynı Batı'nın devrimi boğmak için Sovyetler Birliği'ni çembere alma siyaseti, Bolşevikleri ister istemez bir kuşatma ortamında siyaset yapar hale getirdi. Sosyalizmin Rusya'da kurumsallaştığı sürece denk gelen bu kritik dönem, sosyalizmin sonraki 70 yılını önemli ölçüde belirlemiştir. Mayer'in de ima ettiği gibi, "tek ülkede sosyalizm" siyasetini evrensel bir model haline getirmeden önce bu tarihsel *patikaya bağımlılığı* düşünmek gerekir (2002: 15).

Bu örneklerin varlığına rağmen, "patikaya bağımlılığı" tek bir sürecin toplam etkisi ile sınırlamak yanlış olacaktır. Daha ilginç patikalar, birden fazla süreç arasındaki ardışıklık ilişkilerine baktığımızda ortaya çıkacaktır. Bazı durumlarda patikaya bağımlı herhangi bir toplumsal ya da siyasal süreci, tarihsel değişimin diğer bazı önemli süreçlerinin bağlamına oturtmak gerekebilir (Pierson 2000: 80). Bu süreçler arasındaki, birçok araştırmacıya çok basit gelebilecek ardışıklık ilişkisi – başka bir deyişle, iki göreceli bağımsız sürecin öncelik/sonralık hali – görünürde benzer koşullara sahip olan iki durumun (örneğin iki ülkenin) niye çok farklı sonuçlar doğurduğunu açıklayabilir.

"Patikaya bağımlılığın" bu biçimine de çeşitli örnekler verilebilir. Değişik ülkelerin işçi sınıflarının sosyalist partilere verdikleri desteğin düzeyini tartışırken, sürekli doğru ideoloji, örgüt, öncü v.s. gibi, yalnız başlarına bırakıldıklarında "idealist" denebilecek unsurları gündeme getirmek yerine acaba o ülkelerdeki sanayileşme süreçlerinin başlangıcıyla örneğin emekçilerin oy hakkını kazanma dönemlerinin ardışıklığı meselesine eğilseniz? Zira, oy hakkının sanayileşme süreciyle çakıştığı ya da ona öngeldiği bağlamlarda işçilerin sosyalistlerle ittifak kurmadığına dair tarihsel sosyoloji çalışmalarının sunduğu önemli miktarda ampirik malzeme mevcut. O bölgelerin işçileri, o tarihsel momentte girdikleri patikada yürüyorlar hala. Ya da siyasal partilerin neden bazı ülkelerde ideolojik ve programatik, bazılarında pragmatik olduğu sorusunu alalım. Bu kez de devletin merkezileşme süreçleriyle demokratik açılımların zamansallığı arasında bir ilişki olduğuna ilişkin ciddi ampirik bulgular test edilmeyi bekliyor. Örneğin Almanya gibi demokratik açılımların başlamasından çok önce katı bir şekilde merkezileşmiş monarşinin olduğu yerlerde siyasal partiler kurulmaya başladığında, bürokratik mekanizmaları kendi yandaşları lehine kullanabilecekleri, yani rant dağıtabilecekleri bir ortam mevcut değildi. Bu partilerin temel hedefinin devleti ele geçirmek olmasında ve bu nedenle daha ideolojik ve programatik olmalarında şaşılacak bir durum yoktu. Oysa ABD ve İtalya gibi demokratikleşme öncesi merkezileşmenin az olduğu yerlerde siyasal partiler tam da az önce sözü edilen rant dağıtma işlevini üstlendiler ve bu nedenle patronaj ilişkilerini gözeten, daha pragmatik partiler ortaya çıktı.¹³

Yukarıda sayılanlardan çok daha büyük süreçler de patikaya bağımlı olarak gelişmişlerdir. Thomas Ertman'ın Avrupa'daki devlet inşa süreçlerini incelediği *The Birth of Leviathan* (Leviathan'ın Doğuşu) adlı kitabındaki tezini bu bağlamda zikredebiliriz. Ertman, askeri rekabetin devletlerin kuruluşlarını ve oluşan yapılarını açıklamadaki yaşamsal rolüne değindikten sonra, farklı devletlerin askeri rekabete *farklı zamanlarda* maruz kaldıklarını belirtir. Bizatihi bu zamanlama devletlerin aldıkları değişik biçimleri belirler. Zamanlama önemlidir: Zira savaşın doğurduğu maliyeti ve kaynak seferberliğini karşılamak için devlet elitlerinin ellerindeki "teknik kaynaklar" her dönemde aynı düzeyde kalmamıştır. Örneğin 12. yüzyılda okur-yazarlık çok nadir

¹³ Çeşitli tarihsel sosyologların çalışmalarından yapılan bu aktarmalar için bkz. Skocpol 1985.

bulunan bir kaynaktı ve gelişkin bürokrasi gibi bir örgütsel teknoloji henüz bilinmiyordu. Askeri rekabete bu kadar erken bir dönemde maruz kalan monarşiler ister istemez “bürokratik” mevkileri satma yoluna ve iltizama gittiler, ki bu durum da, son tahlilde krallardan çok o pozisyonları ele geçirenlere yaradı. Oysa askeri rekabete çok daha sonra maruz kalan devletler artık başka bir zamanda yaşıyorlardı. Okur-yazarlık gelişmiş ve artık önlerinde bürokratik örgüt biçimlerinin çeşitli örnekleri belirmişti. Dahası, iltizam sisteminin devlet yöneticileri açısından sorunlu yönlerinin bilgisine sahiplerdi. Bu örneklerde ortaya çıkan sonuç, bürokratik pozisyon ile o pozisyonda bulunan kişileri birbirinden sıkı biçimde ayıran proto-modern bürokrasiler oldu. Elbette şu soru sorulacaktır: Öyleyse niye o tarihten sonra bütün devletler daha üstün olduğu görülen bürokratik yapıları kendi sistemlerine eklemlemediler? Eklemlemediler; çünkü *daha önce* başka bir biçimde kurulan devletlerdeki çok sıkı örülmüş kurumsal ağlar ve o ağlar etrafında oluşan çıkarlar, özellikle savaş için acil paraya ihtiyaç duyan kralların olduğu bir ortamda kendilerini *yeniden ve yeniden üreterek* varlıklarını sağlamlaştırmışlardı. O devletler çok önceden girdikleri patikaya bağımlı bir gelişim seyri izlediler (Pierson 2004: 3).

Elbette bu saptamaları tartışılmaz doğrular olarak sunmuyorum.¹⁴ Ayrıca söz konusu yazarların içinden konuştukları gelenek (tarihsel sosyoloji) düşünüldüğünde onların da böyle bir iddiada bulunmayacakları açıktır. Önemli olan başka bir şey; ve tarihsel sosyolojinin sunduğu en önemli imkanlardan biri tam da burada gizli: Birbirleriyle nedensellik ilişkisi olduğu düşünülen iki veya daha fazla makro tarihsel süreç arasında böyle bir ilişki olup olmadığını test etmeye dayalı ve bu bağlamda ardışıklık meselesi ile tarihin bizi zorladığı patikalara bağımlılığı ciddiye alan bir araştırma stratejisi... Bu stratejide ulaşılan *bütün* sonuçlar kaçınılmaz bir biçimde *geçici* olacaktır. Hiçbir araştırmacı nihai gerçeğe ulaştığı iddiasında bulunamayacaktır. Patikanın ve ardışıklığın (yani tarihin) önemini bilen hiçbir araştırmacı “toplum yasaları”ndan dem vuramayacaktır. Bu “yoksunluklar”ın karşılığında ise kazanacağımız çok önemli bir şey var: Bilgi birikimi.¹⁵ Tarihsel sosyolojinin sorduğu tarihsel sorular, şüphelendiği tarihsel ilişkiler hiçbir işe yaramayacaksa bile *problem alanlarını* ve onların *olası* yanıtlarını bize verecektir. “Yasa”lardan, dogmalardan, skolastik tartışmalardan uzakta bu problem alanları ve yanıtlar üzerine bilim insanlarının *kolektif olarak* düşünce üretmesi başka hiçbir araştırma stratejisinde olmadığı kadar mümkün olacaktır.

Bitirirken

Metinler bir kez yazıldıktan sonra yazarlarının denetimi dışındadırlar. Her metnin başına gelebilecek “şanssızlıklar” bu metin için de geçerli: Metnin, farkında olamayacağım kendi iç problemleri, doğrudan bana ait yanlış formülasyonlar ve/veya yetersizlikler, okurun kendi baktığı yerden görünenlerin farklı oluşu ya da düpedüz

¹⁴ İlk akla gelecek olan itiraz, “patikaya bağımlılığın” süreklilikleri açıklamakla birlikte, kurumsal değişimleri açıklayamadığı olacaktır. İtiraz haklıdır. Ne var ki, değişimin niteliği ve kavramsallaştırılması meselesi, bu makalenin sınırlarını fazlasıyla zorlar. Söz konusu itiraza, “patikaya bağımlılık” paradigması içinden geliştirilen dengeli bir yanıt için bkz. Thelen 2003.

¹⁵ Tarihsel sosyolojinin sunduğu bu imkanı başka bir yazıda ayrıntılandırmaya çalışmıştım bkz. Ergut 2002. Ayrıca bkz. Mahoney 2003.

okurun yetersizliğinden kaynaklanan yanlış anlamalar, hiç anlamamalar olabilir. Bu metinden hiç tahmin bile edemeyeceğim anlamların çıkmasına şaşırım.

Ama şimdiden kestirebileceğim bir yanlış anlamamanın önüne geçmek isterim. Bu yazıda hiçbir şekilde tarih ya da sosyal bilimin diğer alanlarında teoriden kaçınılması gerektiği, temel olanın ampirik bilgi olduğu, gerçeğin zaten olgularda yattığı, tarihin hiçbir şekilde bir düzenlilik/kestirilebilirlik barındırmadığı *iddia edilmiyor*. Sosyal bilimlerde olgular ve kronolojiye teslim olan anlatı-ağırlıklı bir sunumdan da söz etmiyorum. Tam tersine, olgun bir teoriyi (daha doğrusu, “bir” teori yerine, değişik problemler için geliştirmek zorunda olduğumuz değişik teorik perspektifleri) inşa etmenin zorunluluğunu teslim etmekle birlikte, bu mesainin esas olarak tarihsel bilgiye dayanması gerektiğini iddia ediyorum. Stinchombe’nin deyimiyle söylersem “teoriyi tarihe uygulamaktan değil, teori için tarihi kullanmaktan” (1978: 1) söz ediyorum. Elbette araçsal bir kullanımın ötesinde, tarihsel bilginin *teori doğurucu* nitelikleridir söz konusu olan... Dahası, makro nedensel genellemelere ulaşmanın, sosyal bilimlerle uğraşanların temel kaygısı olması gerektiğini de düşünüyorum. Bu yazıda konu edilen bütün bu karmaşıklığı, genelleme yapmanın veya teori kurmanın önünde bir engel olarak değil, bu faaliyetleri zorunlu kılan bir unsur olarak değerlendirmek gerekir. Sorun, bu faaliyetlerin nasıl yürütüleceğidir.

Eğer genellemelere, toplumsal “yasa”lar aracılığıyla ulaşmaya çalışırsak, ya da içinde hiçbir değişkenlik barındırmayan, zamanı ve mekanı ciddiye almadan her duruma uygulanabilen (daha doğrusu durduğumuz yerden bize öyle gelen) teoriler kurarsak, başka bir deyişle on dokuzuncu yüzyıldan beri birbiriyle tartışan ama “toplumsal yasa”ların varlığı konusunda anlaşma içinde olan düşünce geleneklerini aynen devam ettirerek *kötü* sosyal bilim yapmış oluruz. Üstelik, bilimin geçerliliğine, rehberliğine inancımızı yitirecek kadar post-modernleşmediysek, bu “kötülük” masum bir akademik zaafın da ötesinde siyasal eylemlerimizi (ve alınacak sonuçları) da “kötüleştirecektir”.

Sosyal bilimler ve teori ilişkisi, en az burada incelenen konu kadar önemli olmakla birlikte, bu yazının konusu değil. Sadece olası bir yanlış anlamayı engelleyebilme adına bitirirken kısaca değinmek durumunda hissettiğim bir zorunluluk... Belki de bu kısalık ölçüsünde, Charles Tilly’nin bu ilişkiye dair kurduğu bir analogiyle yazıyı bitirip, okurun insafına sığınmak en iyisi. Tilly, “Avrupa’da Devrimler” adlı kitabının başında trafik sıkışıklığı ile güneş tutulması arasında bir karşılaştırma yapar. Devrimler, güneş tutulmasına benzemez. Belirli bir düzen içinde hareket eden gök cisimleri, kesin bir şekilde belirlenebilecek koşullar altında güneş tutulmasını ortaya çıkarırlar. Oysa devrimler trafik sıkışıklığına benzer. “Biçimi ve derecesi büyük değişkenlik gösteren trafik sıkışıklığı, anlaşılmaz bir şekilde rutin araç akışını etkisi altına alır, bu akışlardan gelişir ve çok çeşitli nedenlerle, çok çeşitli koşullar altında meydana gelir. Yine de trafik sıkışıklığı rasgele olmaz.” Trafik zamanlaması, keskin virajların varlığı, yol tamiratlarının yapılma anları, hava koşulları gibi belirli düzenlilikler barındırır. Trafik bir kez sıkıştı mı, öznelere nasıl davranacakları da kestirilebilir düzenlilikler barındırır (“kenardakilerin yan yollara kaçması, ortadakilerin küçük avantajlar uğruna birbirleriyle kıyasıya çekişmesi” gibi). Dahası, trafik sıkışıklığının sonuçları da ne kadar değişkenlik barındırır da anlamlıdır. Araçların yıpranma payı, yakın çevredeki hava kirliliği, daha fazla toplu taşıma kullanma eğilimi, polislerin yerleştirileceği noktalar ve daha pek çok şey açısından (Tilly 2005: 13-14).

Sonuç olarak trafik sıkışıklığının bütün karmaşıklığına rağmen, onun nedenleri, özneler üzerindeki etkileri ve sonuçları üzerine makro genellemeler yapabilir, modeller kurabiliriz. Fakat son tahlilde, söz konusu olan bu unsurlardan (bunlara “nedensel mekanizmalar” diyelim) *hangilerinin ve hangi sırayla* ilişkiye girdiklerini bulmamız gerekiyor. Tilly, analojiye şöyle son verir: “Bütün dönemler ile yerler için gerekli ve yeterli devrim koşullarını değişmez biçimde belirlemek imkansız olsa da, çok geniş bir yelpaze oluşturan devrimci durumlarda benzer nedensel mekanizmaların rol oynadığını göstermek mümkündür.” Örneğin, vergilendirme biçimi, halk arasındaki ayaklanmacıların güçlü ittifaklar bulması, veraset biçimleri, monarşilerin verasetle ilgili çekişmelere açık olması, girilen savaşların niteliği ve sonuçları, askere alma pratikleri, devletin baskı aygıtlarının güçlülüğü/zayıflığı gibi olgular, Tilly’nin devrimlerin çeşitliliğini ve dönemler içinde değişen niteliklerini anlamak için test ettiği temel nedensel mekanizmalardır. Söylemeye gerek yok: Tilly’nin saydığı ve konu üzerine çalışanların ekleyebileceği (daha önemlisi, zaten eklemiş oldukları) bu unsurlardan herhangi bir “toplumsal yasa” çıkmaz. Sadece, ampirik araştırmalarımız için kullanılacak/test edilecek araçlar çıkar.¹⁶

Bu tarz bir araştırma stratejisi, güneşin altındaki bütün sırları çözmek isteyenleri tatmin etmeyebilir. Söz konusu kişilerin, bu tarz bir stratejinin daha önce sözü edilen “bilgi birikimi”ne olabilecek katkılarını bir kez daha düşünmelerini isterim. Ayrıca, sosyal bilimlerin tarihi, kapsayıcı yasaları bulduğunu söyleyen, daha sonra da o “yasa”ya uymayan her bir olguyu uydurtmaya çalışan ve sonuçta havası sönen teorik geleneklerle dolu değil mi? Bir zamanlar kendisine referans verilmediğinde makalelerin basılma şansının düşük olduğu Talcott Parsons’ın yapısalci-işlevselci modelini başına gelenlere bir bakalım: James Rule’un söylediği gibi 1960’larda Parsons’ın teorik programı bütün bir sosyal bilimin mutabakat pozisyonu olarak sunuluyordu. Oysa buna benzer diğer bütün “kapatıcı” (*closure*) modeller gibi Parsons’ın modeli de 1970’lere geldiğinde hiç kimsenin beklemediği bir biçimde sönmüştü. Fikirlerinin kalıntıları hala ortada olmakla birlikte, diyor Rule, bugün çok az sosyal bilimci, temel görevimizin Smelser’in 1962 tarihli o dönemlerde çok okunan *Theory of Collective Behaviour* adlı kitabında söylediği biçimde, varolan literatürü Parsons’dan alacağımız kategorilerle biçimlendirip “tekrar teorize” etmek olduğunu kabul edecektir (1997: 29).

Sorun, Parsons’dan çok ütopyanın kendisinde. Anlamlı ve işe yarar bilgiler üreteceksek, “kapsayıcı yasalar” peşinde koşmayı bırakıp, bir an önce tarihsel bilgiyi temel alan ve esas olarak “farklılıkları bulmaya” dönük bir stratejiyi benimsemekte fayda var. Bunun yolu da *ampirik olarak test edilebilir ve yanlışlanabilir* nedensel mekanizmaları ve bu nedensel mekanizmaların ardı ardına dizilmesiyle oluşan *süreçleri* bulmaya çalışmaktan geçiyor. Sözün özü, tarihi sosyal bilimselleştirmek, sosyal bilimleri tarihselleştirmek hala temel öncelik olarak görünüyor.

Bu satırların yazarı, bunu gerçekleştirebilmenin yolunun, hala kurucu babalarının hem “tarihsel” hem de “materyalizm” olarak tanımladıkları Marksizmden geçtiğine inanıyor. Elbette geldiğimiz noktada, köprünün altından - zaman zaman oldukça da kirli - akmış olan suları yok saymadan... Arınması gereken çok fazla “kirli su” birikti. Bu

¹⁶ Tilly’nin, “kötümserlik” (yani post-modernizm), “fenomenolojik bireycilik”, “metodolojik bireycilik” ve “holizm”e karşı kendi “ilişkisel gerçekçilik” ontolojisi için bkz. Tilly 2002, özellikle 2., 3. 5. ve 6. bölümler. Kitabının henüz giriş sayfalarında Tilly, ontolojisini klasik bir formülasyonla tanıtır: “Yapısal gerçekçilik tez; toplumsal inşa antitez ... ilişkisel gerçekçilik sentezdir.” (5).

makaleyi ilgilendiren pozitivism ise bunlardan sadece biri. Pozitivizmle birlikte 19. yüzyıldan tevarüs ettiğimiz ve Marksizme de kuvvetli bir biçimde sirayet eden “yasa” fikrinden, kapıdan kovulsa bacadan giren işlevselcilikten, “tarihsel misyon” gibi tarih-dışı kavramlardan bir an önce kurtulmak gerekiyor. “Tarihsel materyalizm” kavramını oluşturan birinci sözcüğün öylesine sarfedilmiş olduğunu düşünmüyorsak, “materyalist” olmak kadar “tarihsel” olmanın da *kurucu* olduğuna inanıyorsak başka bir çıkış yolu görünmüyor.

KAYNAKÇA

- Batur, Enis (2004) *Mürekkep Zaman*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Boyarin, Jonathan (der.), (1994) *Remapping Memory, The Politics of TimeSpace*
- Burke, Peter (2002) *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*. Çev. Mehmet Küçük, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Ergut, Ferdan (1994) “Demokrasi Tarihinin Öznesi?”, *Toplum ve Ekonomi*, no. 6.
- Ergut, Ferdan (2002) “Sosyal Bilimlerde Tartışma Ortamının Kurgulanması ve Tarihsel Sosyolojinin İmkanları”, *Toplum ve Bilim*, no.91, ss 213-228.
- Gould, S. Jay (2000) “2000 Yılı ve Zamanın Basamakları”, (der.) C. David, F. Lenoir, J. P. De Tonnac, *Zamanların Sonu Üzerine Söyleşiler*. İstanbul: YKY.
- Gurvitch, Georges (1964) *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht: D. Reidel.
- Hassard, J (1990) *The Sociology of Time*. MacMillan: Hongkong.
- Hobsbawm, Eric (1999) “Tarihçiler Karl Marx’a Ne Borçludur”, *Tarih Üzerine* içinde, çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Lee, Richard E. (2003) “Whither the ‘Two Cultures’: Another Volley in the ‘Science Wars’” Fernand Braudel Center Seminar Series.
- McLennan, Gregor (1982) “E. P. Thompson and the discipline of historical context”, R. Johnson, G. McLennan, B. Schwarz ve D. Sutton (der.), *Making Histories* içinde, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mahoney, James (1993) "Knowledge Accumulation In Comparative Historical Research: The Case of Democracy and Authoritarianism", J. Mahoney ve D. Rueschemeyer (der.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Mayer, J. Arno (2000) *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. Princeton: Princeton University Press.

Migdal, Joel (1988) *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton: Princeton University Press.

Moore, Barrington Jr. (2003) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.

Özgen, H. N. (2003) *Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri: Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.

Pierson, Paul (2000) "Not Just What, but When: Timing and Sequence in Political Processes", *Studies in American Political Development*, 14: 72-92.

Pierson, Paul ve Theda Skocpol (2002) "Historical Institutionalism and Contemporary Political Science," Helen Milner ve Ira Katznelson der., *The State of the Discipline* içinde, New York: W. W. Norton.

Pierson, Paul (2004) *Politics In Time: History, Institutions, and Social Analysis*, Princeton: Princeton University Press.

Ross, George et al. (1998) "Barrington Moore's *Social Origins* and Beyond: Historical Analysis since the 1960s", *Democracy, Revolution & History* içinde, Ithaca: Cornell University Press.

Rueshemeyer D., Stephens E. H. ve J. D. Stephens (1992) *Capitalist Development and Democracy*, Chicago: Chicago Press.

Rule, James B. (1997) *Theory and Progress in Social Science*, Cambridge: Cambridge University Press.

Skocpol, Theda (1985) "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol (der.), *Bringing the State Back In* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Stanford, Michael (1994) *A Companion to the Study of History*, Cambridge: Blackwell.

Stinchcombe, Arthur (1978) *Theoretical Methods in Social History*, New York: Academic Press.

Sztompka, Piotr (1993) *The Sociology of Social Change*, Cambridge: Blackwell.

Thelen, Kathleen (2003) "How Institutions Evolve: Insights From Comparative Historical Analysis", J. Mahoney ve D. Rueschemeyer (der.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Thompson, E. P. (2004) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.

Tilly, Charles (2001) "Mechanisms in Political Process," *Annual Review of Political Science*, no. 4, ss. 21-41.

Tilly, Charles (2002) *Stories, Identities and Political Change*. New York: Rowman & Littlefield Publishers Inc.

Tilly, Charles (2005) *Avrupa'da Devrimler, 1492-1992*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Literatür Yayınları.